

MEDRESEDEN RÜŞDİYEYE: SAKALLIZÂDE MEDRESESİ VE SOFYA RÜŞDİYE MEKTEBİ

Mehmet TUĞRUL*

Öz

Bu çalışma, 1763 yılında Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin tarafından inşa edilen ve Sakallızâde Medresesi olarak bilinen eğitim kurumunun, 1858 yılında alınan bir kararla rüşdiye olarak kullanılmaya başlanması sürecini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Araştırma kapsamında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeler incelenmiştir. Osmanlı eğitim tarihinin klasik dönemden modern döneme geçişini konu alan bu çalışma, eğitim alanında uygulanan modernleşme çabalarının bir aşaması olan ve II. Mahmud döneminin sonlarına doğru kurulmaya başlanan Rüşdiye mekteplerinden Sofya Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş sürecine odaklanmaktadır. Araştırma neticesinde, Sakallızâde Medresesi'nin 95 yıllık süreç içerisinde atıl hale geldiği, ülke genelinde başlatılan rüşdiye okulları inşasının çeşitli sebeplerle kesintiye uğradığı ve devlet bütçesi yetersiz kaldığı için atıl durumda bulunan bazı medrese binalarının rüşdiye okullarına dönüştürüldüğü belirlenmiştir. Bu süreçler, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında gerçekleştirilen modernleşme çalışmalarının ne denli sancılı geçtiğini gözler önüne sermektedir. Çalışmada ayrıca, vakıflar aracılığıyla yaygınlaşan ve merkezi bütçeye yük olmadan inşa edilip idame ettirilen eğitim kurumlarının, zamanla yerini merkezi idare ve bütçe ile organize edilen yapılara bırakmasının nedenleri ve sonuçları irdelenmiştir. Osmanlı'da eğitimin idaresi ve finansmanında yaşanan bu değişim, devletin modernleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, çalışma, Osmanlı eğitim sistemindeki dönüşümü ve bu dönüşümün arkasındaki dinamikleri Sakallızâde Medresesi'nin Sofya Rüşdiye Mektebi'ne dönüşmesi özelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Rüşdiye Mektepleri, Sakallızâde Medresesi, Bulgaristan, Sofya, Vakıf.*

Abstract

From Madrasa to Rüşdiye: Sakallızâde Madrasah and Sofya Rüşdiye School

This study examines the process by which the educational institution known as Sakallızâde Medrese, built in 1763 by Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin, was repurposed in 1858 as a rüşdiye (secondary school). The research draws upon documents from the Prime Ministry Ottoman Archives and the General Directorate of Foundations Archives. This study, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara. E-posta; mehmettugrul@aybu.edu.tr ORCID: 0000-0001-5200-0596
(Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2024 - Makale Kabul Tarihi: 16.07.2024)

addresses the transition of Ottoman educational history from the classical period to the modern era, focuses on the establishment process of the Sofya Rüşdiye School, one of the rüşdiye schools initiated towards the end of the reign of Mahmud II as part of the modernization efforts in the educational field. The research findings indicate that over a 95-year period, Sakallızâde Medrese had become obsolete, the construction of rüşdiye schools nationwide had faced various interruptions, and due to insufficient state budgets, some of the unused medrese buildings were converted into rüşdiye schools. These processes highlight the challenges encountered during the modernization efforts in the educational sector of the Ottoman Empire. Additionally, the study examines the reasons and outcomes of the transition from educational institutions that proliferated through foundations and were maintained without burdening the central budget to those organized and financed by the central administration. This change in the administration and financing of education in the Ottoman Empire is considered a part of the state's modernization process. In this context, the study aims to elucidate the transformation in the Ottoman educational system and the dynamics behind this transformation, specifically through the conversion of Sakallızâde Medrese into Sofya Rüşdiye School.

Keywords: *Rüşdiye School, Sakallızâde Madrasah, Bulgaria, Sofia, Waqf.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde toplum temelde müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Müslümanlar soy ve mezhep farkı gözetilmeksizin tek bir millet olarak kabul edilmiş gayrimüslimler ise din ve mezheplerine göre farklı statülerle tanımlanmıştır. Millet Sistemi denilen ve farklı unsurları bir arada yaşatabilme tecrübesini hayata geçirme imkânı tanıyan bu sistem sayesinde gayrimüslimler her millet kendi ruhânî riyâsetinde birer eğitim sistemine sahipti. Buna karşın Müslümanların eğitimi devletin kontrolünde yürütülmüş, 1700'lerin sonuna kadar tüm dünyada olduğu üzere dinî ağırlıklı bir eğitim söz konusu olmuştur.¹

Osmanlı döneminde eğitimin temel felsefesi sivil ve askerî kurumların nitelikli insan ihtiyacını karşılamak üzere ehl-i sünnet düşüncesine tabi insan yetiştirmektir. Hal böyle olunca devlet eğitim sistemini merkezden denetlemiştir. Eğitim iki kurum vesilesi ile yürütülmüştür. Bunlar mektep ve medreselerdir. Temel eğitim kurumu olan ve ilkokula karşılık gelen mektepler en ücra köylerde dahi hizmet vermişken, ilköğretimin ikinci kademesinden lisansüstü eğitime kadar farklı eğitim seviyelerini kapsayan medreseler ise daha merkezi yerlerde hizmet vermiştir.²

Osmanlı'da genel itibari ile müslim ve gayrimüslim tebaanın eğitim hizmetleri vakıflar vesilesi ile yürütülmüştür. Nitekim eğitim amacıyla kurulmuş çok sayıda vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflar, eğitim kurumunun inşasından, tefrişatına, hoca ve talebenin yaşesinden hizmetlilerin istihdamına kadar bu kurumların tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Modern dönemle birlikte merkezi yönetim anlayışının güçlenmesi ile eğitim politikası değişmiş ve birçok alanda olduğu gibi bu alanda da merkezileşmeye gidilmiştir. Dolayısıyla vakıfların ve sivil inisiyatifin etkinlik alanı kısıtlanmıştır. Askerî alanda başlayan modernleşme II. Mahmud (1808-1839) döneminde sivil eğitim alanında da etkinliğini göstermeye başlamış, Avrupa'ya öğrenci ilk bu dönemde gönderilmiş ve

¹ Öztürk 2007, s.565.

² Öztürk 2007, s.565; Baltacı 2004, s.6; İpşirli 2003.

yüksek öğretime öğrenci yetiştirmek üzere rüşdiyeler kurulmuştur.³ Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci yetiştirmek için sıbyan mekteplerin sonra eğitim vermek üzere 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti tesis edilmiş ve bu nezâretin başına İmamzâde Esad Efendi tayin edilmiştir. Bu sisteme göre sıbyan mektepleri “sınıf-ı evvel” rüşdiyeler ise “sınıf-ı sâni” olarak isimlendirilmiştir.⁴

Osmanlıların temel eğitim düzenindeki değişiklik ile devletin zamanın ruhuna olan adaptasyonu arasında kesin ve sarsılmaz bir bağ vardır. Bu ifade Osmanlıların başta Avrupa ve Amerika’da gelişen ve tercihe bırakılmayan kitlesel eğitim akımına dahil olması şeklinde tefsir edilebilir. Ne var ki bu akım Osmanlılarda ilk başlarda askerî eğitim ile görünür olmuş ve buradan sivil alana nüfuz etmiştir. Diğer yandan Avrupa’daki türdeşlik eğilimi de eğitimi bir araç haline getirmiştir. Tanzimat ve beraberinde yeni vatandaşlık bilincinin oluşumuna duyulan ihtiyaç da kendisini eğitim ile dışa vurmuştur. Netice itibarıyla Tanzimat dönemi siyasi elitlerinin, devleti dönüştürecek, Avrupa ile olan ilişkileri takip ve inşa edecek sınıfların oluşmasında yeni tür eğitimin ne denli merkezî bir rol üstleneceğine ilişkin farkındalık sahibi olduklarına şüphe duyulamaz.⁵

Sonuç olarak eğitim-perver sultanlar ile sürdürülen ancak II. Mahmud ile en üst seviyesine ulaşan eğitim hizmetlerindeki yeniliklerin en önemli sonuçlarından biri rüşdiyelerin kurulması olmuştur. Medreselerin yanı sıra yeni tip okulların kurulması toplumsal yapıyı etkilemiş, yeni okullar yeni tür öğretmen yetiştirilmesini de zorunlu hâle getirmiştir. Yeni tip eğitim anlayışı ile Osmanlı Devleti sathında ibtidâiye ile rüşdiyelerin sayısında da gözle görülür bir artış gözlenmiştir. Mesela 1878 yılında Bosna Hersek’te 43 medrese, 917 mektebin yanı sıra 28 rüşdiyenin, 1881’de Trabzon’da ise 258 medrese ile 1811 mektebin yanı sıra 22 rüşdiyenin eğitim verdiği nakledilmektedir.⁶

Yukarıdaki değinilen eğitim etkinliğinin anlaşılmasına katkı için bu çalışmada Sofya Rüşdiyesi kısa bir zaman dilimiyle de olsa öncesi ve sonrası ile birlikte ele alınarak genel bir görüntü vermeye çalışılmaktadır. Öncelikle çalışmanın konuya ilişkin sağlayacağı katkının gösterilmesi amacıyla literatür değerlendirilmekte, meselenin çerçevesi çizilmektedir. Daha sonra rüşdiye mektepleri hakkında özet bilgi verilmekte, böylelikle Sofya Rüşdiyesi’nin tesisine yönelik bir gerekçe zemini oluşturulmaktadır. Son bölümde ise Sofya Rüşdiyesi’nin kurulma süreci, uygun bir yer bulunamadığı için Sakallızâde Medresesi’nin kurulması, ardından eğitim için inşa edilen yeni yapısına geçiş süreçleri arşiv belgelerine dayandırılarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın konusunu 1858-1876 yılları arasında 18 yıl kullanılan Sakallızâde Vakfı’na ait medrese binası ile Sofya Rüşdiyesi’nin yeni binasına geçiş süreci oluşturmaktadır. Bahsi edilen bu süreç salt bir fizikî yapı değişimi olmaktan ziyade entelektüel bir zihni değişim olarak anlaşılmaya fazlasıyla muhtaçtır. Çünkü buradaki değişim hem Osmanlıların genel hem de Balkanlar özelindeki farklılaşma ile alakalı bir dönüşümüne karşılık gelmektedir. Öyle ki, 19. yüzyılda Osmanlıların klasik eğitim

³ Findley 1996’dan aktaran Uyanık 2009, s.92.

⁴ Uyanık 2009, s. 93.

⁵ Akşin 2001, s.43-44.

⁶ Taşer 2010, s. 9.

kurumlarının hem fikrî hem de fizikî olarak nasıl bir dönüşüme uğradığı dikkat çekici bir süreç olarak tanımlanabilir.

Araştırmanın Amacı ve Metod

Araştırmanın temel amacını dört husus meydana getirmektedir. İlk husus Osmanlı klasik eğitim kurumlarından biri olan medreselerin çeşitli vesilelerle nasıl bir dönüşüme uğradığını Sakallızâde Medresesi-Sofya Rüşdiyesi örneğinde tartışmaktır. Çünkü Osmanlıların klasik eğitim yapısı sıbyan mektepleri ile medreseler şeklinde kurgulanırken örgütlü yapı 19. yüzyıl ile birlikte önemli bir dönüşüme uğramıştır. Batı ile karşı karşıya gelinen alanların başında eğitimin yer alması Osmanlı siyasî ve entelektüel elitlerinin bu alanda da faaliyet içinde olmasına yol açmıştır.

Klasik eğitimin hiyerarşik ve yaygın yapısı Tanzimat ile daha da merkezileştirilmiş, eğitim meselesi rüşdiye, idâdî ve sultanilerle yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Sözü edilen bu dönüşüm devlet idâresinin merkezileşmesi, modernleşmesi ve yeniden yapılanması ile birlikte sürdürülmüş, devletin önemli bölgelerinden Balkanlarda yer alan Sofya’da da görünür kılınmıştır. Sofya Rüşdiyesi ile merkezileşme ve modernleşmenin Sakallızâde Medresesi üzerinden de uygulama alanına dâhil edilmiştir.

Amaçlanan ikinci husus ise Osmanlıların eğitim söz konusu olduğunda geliştirdikleri çözümlerle birlikte, süreçlerin iyileştirilerek geliştirilmesi hususunda nasıl başarılı oldukları üzerinde durmak şeklinde ifade edilebilir. Osmanlılar, askerî yapılarını yeniden ele alırken beraberinde siyasî, idârî ve mâlî yapının da dönüştürülmesi gerektiğinin farkında olmuşlardır. Mühendishanelerle başlayan değişim, askerî eğitim gibi dar bir çevreden çıkartılarak bürokratik yapıyı besleyecek ölçüde yaygınlaştırılmıştır. Böylelikle bir yandan yeni yapılanma için ihtiyaç duyulacak insan gücü yetiştirilirken diğer yandan Osmanlı birliğinin sağlanmasına yönelik bir düzen kuruculuk da söz konusu olmuştur.⁷ Bu bakımdan Sofya Rüşdiyesi için yer bulunamaması karşısında Sakallızâde Medresesi’nin fizikî ihtiyaca cevap verebilir kılındığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı bürokratik yapısının esnek ve aynı zamanda çözüm üretici yapısı dikkat çekicidir.

Çalışma ile amaçlanan bir başka husus ise klasik Osmanlı sınırları içinde yer alan, ancak bugün kendilerinden geriye bir şey kalmamış kurum ve eserlerin Sofya Rüşdiyesi özelinde hatırlanmasına çalışmaktır. Hem Sakallızâde Medresesi hem de Sofya Rüşdiyesi Osmanlı Devleti’nin önemli şehirlerinden biri olan Sofya’da tesis edilmiş olan eğitim kurumları olması bakımından hatırlanmayı fazlası ile hak etmektedirler. Böylelikle Osmanlı idâresinden ayrıldıktan sonra Bulgaristan tarafından yıkılan eserlerden Sofya Rüşdiyesi hatırlanmış olacaktır.

Diğer yandan bu çalışma ile Osmanlıların modern eğitim kurumlarından olan Sofya Rüşdiyesi’ne ilişkin bir veri kaynağı oluşturmak da amaçlanmaktadır. Böylelikle genel Osmanlı eğitim tarihinin bir cüz’ü olan Osmanlı rüşdiyelerine ilişkin ufak da olsa bir katkı sağlanacak, bugün geriye kendilerinden bir şey kalmamış eğitim kurumlarının belgelenmesine katkı sunulmuş olacaktır.

⁷ Nohl 2008, s. 18-19.

Metot konusunda araştırmamızın Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak hazırlandığı ifade edilmelidir. Bunun için öncelikle konuya ilişkin anahtar kelimeler belirlenmiş, önceden tespit edilen yerli ve yabancı veri tabanları taranmıştır. Konuya ilişkin olan kaynak ve belgeler tespit edilerek derlenmiş, çalışmamızın genel amacını oluşturan hususlarda ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Rüşdiye okulları veya medreseler gibi ikincil dereceden alakalı olduğu düşünülen yayınlar üzerinde durulmamış, doğrudan doğruya Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyesi üzerine odaklanılmıştır.

Osmanlı Arşivleri'nin yanı sıra Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden faydalanılmış, bunun için kataloglar taranmış, Sakallızâde Medresesi ile ilgili olan vesikalar tespit edilerek kategorilere ayrılmıştır. Konusuna göre hiyerarşik bir biçimde söz konusu belgelerden istifade edilmiş, mesele arşiv belgelerinden yararlanılarak kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Konuya hazırlık kapsamında zihni gerekçelendirme için Osmanlı eğitimi, Osmanlı modernleşmesi ve rüşdiye eğitimine yönelik açıklamalara ayrıca yer verilmiştir.

Konuya İlişkin Literatürün Değerlendirilmesi

Araştırmamızın ilgisini çeken alanlardan biri Osmanlı eğitim tarihi olduğundan konuya ilişkin zengin bir literatürün varlığından söz edilebilir. Her birine ayrı ayrı atıfta bulunulamayacak olsa da sözü edilen bu literatürün önemli bir kısmını klasik dönem mektep ve medrese tarihi çalışmaları oluşturmakta, diğer önemli bir kısmını ise Osmanlı eğitiminin dönüşümü ile 19. yüzyılda gözlenen modernleşme ile ilgili çalışmalar meydana getirmektedir.

Osmanlı klasik dönem eğitim tarihine dair çalışmalar genel itibarıyla Türklerin Orta Asya ve İslam coğrafyasından beslendikleri tecrübeye odaklanmakta ve bu tecrübeden neşet eden kurumları gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu kurumlar mektep ve medrese başlığı altında sıbyan mektepleri, muallimhaneler, darulhuffaz, darulhadis, darulkuran gibi müesseselerin yapılarını ve işleyiş tarzlarını incelemektedir.⁸ Osmanlı modern dönem eğitim tarihine dair çalışmalar ise askerî alanda yaşanan kayıpların etkisiyle baş gösteren ve zamanla tüm alanlara sirayet eden Avrupa örneğinde değişim ve dönüşüm çabalarına odaklanmakta ve bu çabaların eğitim alanındaki yansımalarını ve bu vesile ile dönüşen ve sıfırdan tesis edilen müesseseleri incelemektedir.⁹

Çalışmamızın ana aksını oluşturan konuda, ne doğrudan doğruya Sakallızâde Medresesi veya Sofya Rüşdiyesi ne de medresenin rüşdiyyeye dönüşümü hakkında müstakil bir çalışmaya tesadüf edilmemiştir. Sözü edilen kurumların ismen anıldığı çalışmalar ise aşağıda anılacağı üzere son derece kısıtlıdır. Bu bakımdan hem konunun anlaşılmasına katkı sağlaması hem de genel bir çerçevenin elde edilebilmesi amacıyla Sakallızâde Medresesi'nden Sofya Rüşdiyesi'ne doğru yaşanan değişimi konu edinen araştırmalara değinilmekle yetinilecektir.

⁸ Osmanlı'da mektepler ile ilgili bkz. Unat 1964; Koçer 1974; Çelebi ty; Bozdemir 1991; Ülkütaşır 1965. Osmanlı'da medreseler ile ilgili bkz. Baltacı 1976; Bilge 1984; Lekesiz 1989; İzgi 1997; Hızlı 1997; Kütükoğlu 2000; İhsanoğlu 2001.

⁹ Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi ile alakalı bkz. Koçer 1974; Kodaman 1988; Somel 2015; Beydilli 1995.

Araştırma konusunu doğrudan ele alan bir monograftan söz edilemez. Öyle ki Sofya Rüşdiyesi'nin ve onun fizikî öncü eğitim kurumu olan Sakallızâde Medresesi yukarıda da işaret edildiği üzere son derece kısıtlı sayıdaki kaynakta ismen anılmaktadır. Söz konusu bu kaynaklarda da konu ya Bulgaristan'daki Türk eğitim kurumlarının Osmanlı Devleti sonrasındaki durumu ya da eğitimdeki modernleşme çabaları sırasında ele alınmaktadır. Her iki halde de Sakallızâde Medresesi ile onun fizikî bir devamı niteliğindeki Sofya Rüşdiyesi kısıtlı bir biçimde hatırlanmaktadır.

Her iki kurumun ismen de olsa zikredildiği çalışmaların başında Bilal Şimşir'in Bulgaristan Türkleri isimli kitabındaki atıf gelmektedir.¹⁰ Mehmet İpşirli'nin "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)" isimli çalışması ise diğer önemli araştırmalardan biridir. İpşirli bu araştırmasında Bulgaristan'daki Türk eserlerinin akıbetini ele alırken yıkılan Sakallızâde Medresesi'ni de anmakta, ancak Sofya Rüşdiyesi ile ilgili bir bilgi vermemektedir.¹¹ Konuyla ilgili diğer bir çalışma ise Aşkın Koyuncu'nun "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)" isimli makalesidir. Koyuncu da makalesinde Bulgaristan'daki Türk yapılarının yıkımını ele alırken Sakallızâde Medresesi'nin yıkımına Bilal Şimşir'in eserine atıfla değinmektedir.¹² Aynı konuya ilişkin başka alıntılar ise Gülberk Bilecik'in çalışması olup Bilecik, Aşkın Koyuncu'nun makalesine atıfta bulunmaktadır.¹³ Konuyu öncekilerden daha derinlemesine ele alan bir başka çalışma ise Mehmet Tuğrul ile Mehmet Bulut'un "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya" isimli araştırmasıdır. Tuğrul ve Bulut çalışmalarında söz konusu medresenin işleyişine değinmekte, vakıf ve gelirlerinin sarfına yönelik bilgiler vermektedir.¹⁴

Bununla beraber dolaylı şekilde Sofya Rüşdiyesi'nin anıldığı kimi çalışmalardan bahsedilebilir. Söz konusu bu atıflar doğrudan doğruya kuruma yönelik olmaktan çok genel değerlendirmeler şeklindedir. Mesela bu duruma verilecek misallerden biri Sofya Rüşdiyesi, hocalarından birinin çalışmasıyla ilgili olanıdır.¹⁵ Dolaylı misallerden bir diğeri ise Sofya Rüşdiyesi'ne yapılan atıma ile ilgilidir.¹⁶ Sofya Rüşdiyesi'ne yapılan diğer iki atıf da dolaylı ve konuyla alakalandırılmayacak niteliktedir.¹⁷

Araştırma konusuyla ilgili olarak dikkat çekilecek son çalışma kurumlar arasındaki dönüşüme işaret eden bir doktora tezidir. Bu çerçevede Sakallızâde Medresesi'nin rüşdiyeye dönüşmesi hakkındaki ilk bilgiyi Fatma Kaya Doğanay doktora tezinde vermektedir. Tezde Sofya'da da bir rüşdiye açılmasına karar verildiğinde eğitime uygun bir yer bulunamayınca Sakallızâde Medresesi'nin bir kısmının rüşdiyeye dönüştürüldüğü aktarılmaktadır.¹⁸

¹⁰ Şimşir 1986, s.74.

¹¹ İpşirli, 1989, s.703.

¹² Koyuncu 2006, s.221-222.

¹³ Bilecik 2015.

¹⁴ Tuğrul ve Bulut 2021, s.623-624.

¹⁵ Altınova 2010, s. 245.

¹⁶ Taşer 2010, s. 264.

¹⁷ İskit 1984, s. 207.

¹⁸ Doğanay 2011, s. 112.

Osmanlı'da Rüşdiyye Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde rüşdiyye okullarının kurulması ile genel anlamdaki ıslahat fikri arasında doğrudan bir ilişki kurulmalıdır. III. Selim (1789-1807)'den itibaren kendisini önce askerî düzeyde gösteren ıslahat fikri buradan sivil alana doğru nüfûz etmiş, halkın eğitiminde de somut bir hale dönüşmüştür. Diğer pek çok alanda da görülebileceği üzere bu dönüşümün ardında Avrupaî bir yaklaşım sergilenmesi fikri yatmaktadır. Çünkü, ancak Avrupaî tarzda bir eğitim örgütlenmesi mümkün olabilirse Avrupalı ülkelerle mücadele edilebileceği düşünülmüş olmalıdır.¹⁹

Tanzimat ile birlikte fikrî değişim eğitime de nüfûz etmiş, ilk yapılan işlerden biri eğitim teşkilatının yeniden düzenlenmesi olmuştur. Bu bakımdan Maarif Meclisi kurulmuş, çeşitli kanunlar çıkartılmış, sıbyan mektebinden mezun olan öğrencilerin rüşdiyyeler üzerinden eğitimlerine devam etmeleri tasarlanmıştır.²⁰ Rüşdiyyeler hedeflenen gruplara uygun olarak tesis edilmiş, erkek ve kız rüşdiyyeleri, askerî rüşdiyyeler, rüşdiyye muallim okulları şeklinde planlanmışlardır.

Maarif Nezareti'nin idâresi altında yapılandırılan rüşdiyye okulları yönetim bakımından da önceki sıbyan mekteplerinden farklı bir biçimde örgütlenmiştir. Nezarete rüşdiyye okulları için tesis edilen yapılanmanın dışında okulların idâresi için de ayrı talimatnamelerin hazırlandığı anlaşılmaktadır.²¹

Devletin rüşdiyyeleri ülke sathında yaygınlaştırma düşüncesi uygulaması güç bir girişim olmuştur. Bu neden olarak rüşdiyye mektebi olarak kullanılacak binaların olmaması, öğretmenlik yapacak yeterli öğretmenin olmaması ve rüşdiyye müfredatını takip edebilecek seviyede talebenin bulunmaması sayılabilir. Hal böyle olunca devlet, yerel halktan destek alma yollarını aramış ve ortaya nim (yarım) rüşdiyye mektepleri çıkmıştır. Bu uygulamada devlet ile halk rüşdiyye masraflarını müştereken paylaşmıştır.²² Nitekim halkın rüşdiyye okullarının açılmasına yönelik yaklaşımları olumlu ve destekleyici nitelikte olmuştur. Devlet de bir takım mâlî kaynaklar oluşturarak yeni tür eğitim kurumlarının yaygınlaşmasını sağlayıcı imkânlar geliştirmeye çalışmıştır.²³ Araştırmalarda da görüldüğü üzere halkın kendi bölgelerinde rüşdiyyelerin açılması konusunda son derece talepkâr oldukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu okulların gerek fizikî olarak inşa edilmelerinde gerekse mevcut yapıların rüşdiyyelere dönüştürülmesinde yapılan tamirlerin genel bütçeden karşılanmaya çalışılmış olursa da pek çok yerde halkın katkısı önemli bir yekûn oluşturmuştur. Kimi yerlerde halk okulların inşa ve ibâtesinde bizzat ön alarak finans meselesinin çözülmesi yoluna da gitmiştir. Merkezî idârenin mâlî gücünün kâfi gelmediği durumlarda da bölgedeki vakıf arazi ve imkânlarından yararlanma yoluna gidilmesi söz konusu olmuştur.²⁴ Okulların açıldığı ilk dönemlerde fizikî yapı sorunu ortaya çıkmış, okulların tesis edileceği yapıların bulunmasında zorluklar yaşanmıştır. Rüşdiyye binaları için merkezî idârenin imkânları ölçüsünde yeni

¹⁹ Doğanay 2011, s. 16, 27.

²⁰ Taşer 2010, s. 22.

²¹ Ünal 2015, s. 5-7.

²² Uyanık 2009, s. 98-99.

²³ Evered 2012, s. 31-32.

²⁴ Altınova 2010, s. 215-214.

binalar yapılmış, imkân söz konusu olmayan yerlerde de Sofya Rüşdiyesi örneğinde de görüleceği üzere mevcut yapılardan faydalanılmıştır. Bunun için kimi durumlarda medrese mektep, ev, karakol ve benzeri binaların kullanılması yoluna gidilmiş, tamir edilmesi icâb edenlerin uygun duruma getirilerek eğitim hizmeti vermesi sağlanmıştır. Özellikle rüşdiye talebinde bulunan yörelerin insanları pek çok defa rüşdiye inşaatları ile katkı sağlamış, tamir ihtiyacı olan yapıların tamir edilmesine destek vermiş ve mevcut yapılardan azamî ölçüde yararlanılması yoluna gidilmiştir. Her ne kadar nezaret bir tip proje oluşturarak vilayetlere göndermişse de ilk dönemlerdeki rüşdiye binalarının çok azının özgün eğitim yapıları olduğu ifade edilebilir.²⁵

Hem kız hem de erkek rüşdiyelerinde hedeflenen eğitim süresi üç yıl olup, ders programının da buna göre tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Önceki mektepler ile rüşdiyeler arasındaki farklılık kendisini okutulan ders ve kitaplarda da göstermiştir. Sıbyan mekteplerinin bir üst basamağı şeklinde yapılandırılmış olan rüşdiyelerde dil, matematik, coğrafya gibi derslere yer verilmiştir. Erkek rüşdiyelerinde Kur'an-ı Kerim, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesâbî Hendese, Coğrafya, Tarih, Malûmât-ı Nâfia ve Hıfzıssıhha, Hüsn-i Hat ve Resim gibi dersler, kız rüşdiyelerinde ise ilkindekilerin yanı sıra Eşya Dersleri ve Nâfia Bilgileri, Ev İdâresi, Ahlâk, Osmanlı Lisânı Kâideleri, İmlâ, Kitâbet ve El Hünnerleri gibi derslerin verildiği görülmektedir.²⁶

Yukarıda anılan dersler için özel ders kitapları hazırlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitaplardan bazıları ise şu başlıkları taşımaktadır: Hâfız Ferid Efendi'nin Tecvid, Hacı Zihni Efendi'nin el-Müşezzeb, Tahir Efendi'nin Yeni Hesâb, Hikmet Bey'in Coğrafya, İsmail Cenabi Bey'in İlm-i Eşyâ, Habib Efendi'nin Talim-i Fârisî, Ali İrfan Efendi'nin Rehber-i Ahlâk, Ali Cevad Bey'in Fezleke-i Fenn-i Coğrafya, Ahmet Rasim Bey'in Hıfzıssıhha, Hasan Fuad Bey'in Ameli Hendese ve Abdurrahman Efendi'nin Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniyye isimli kitapları misal olarak verilebilir.²⁷

Rüşdiye okullarında eğitim için çeşitli seviyelerden muallimler tayin edilmiştir. Muallimlerin yanı sıra okulların bakım, onarım ve cârî ihtiyaçlarının görülmesi için çeşitli idârî vazifeler ihdâs edilmiştir. Görev ve yetkileri bir yönetmelik ile tespit edilen muallim-i evvel, muallim-i sâni, bevâb ve mubassır isimli kimseler bu tür görevliler arasındadır.²⁸

Öğrencilerin eğitim kadar tatil dönemlerinin de bir düzene kavuşturulduğu anlaşılmaktadır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre okullar ağustos ayının ilk gününden üçüncü haftasına kadar yaklaşık 22 gün tatil edilmiş, bu tatillere ayrıca Ramazan Bayramı ile Kurban Bayramı, haftaların cuma ile tesâdüf eden kandil günleri ve padişahın cülûs ile doğum günleri de eklenmiştir.²⁹

Eğitimde geleneksel olanın yerini yeni anlayış aldıkça okul türlerinde de çeşitlenmeye gidildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle medreselerin yanı sıra ilkokula karşılık ibtidâiyeler, ortaokula karşılık rüşdiyeler ve liseye karşılık idâdilerle sultaniler tesis edilmiştir. Osmanlıların yeni eğitim sistemini tesis ettikleri Bulgaristan'ın Sofya,

²⁵ Altınova 2010, s. 211-214.

²⁶ Ünal 2015, s. 16-19.

²⁷ Ünal 2015, s. 80-82.

²⁸ Altınova 2010, s. 227-229.

²⁹ Altınova 2010, s. 231-232; Ünal 2015, s. 15.

Samakov, Rusçuk, Razgrat ve Şumnu gibi farklı şehirlerinde kırka yakın rüşdiyenin kurulduğu görülmektedir. 1908 yılına gelindiğinde Pazarcık, Niğbolu, Rusçuk, Sofya ve diğer şehirlerdeki rüşdiye sayısının kaynaklarda yirmi üç olduğu nakledilmektedir.³⁰

Balkanlardaki diğer bölgelere nazaran daha önce Osmanlı idâresinden ayrılmasıyla Bulgaristan'da Müslüman Türklerin eğitiminin dikkat çekici bir biçimde değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Sıbyan mektepleri ile medrese sayılarında azalmanın olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti için Balkanlar önemli bir konumda olmuş, Sofya da bölgedeki Saraybosna, Belgrad gibi önemli şehirlerden biri olarak görülmüştür. Erken dönemlerden itibaren Osmanlı idaresine geçen Sofya'da mekteb, muallimhane ve medreseler açılarak eğitim hizmeti vermiştir. 17. yüzyılda iki medrese ve sekiz muallimhanenin olduğu bilinen şehirde daha sonra bu sayılar artmış, Benli Kadı, Torbalı, Gül Camii, Mahmud Paşa gibi medreseler, Rıdvan Hocaşade, Saime Hatun, Hocaşade Ahmed Efendi, Sakallızâde Hacı Ahmed Efendi, Canım Bey, İsmail Paşa, Mustafa Ağa gibi hayırseverler tarafından sıbyan mektepleri tesis edilmiştir.³¹

Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde ardı ardına rüşdiyye okulları kurulmuş, Balkanlarda Manastır, Selanik, Bosna vilayetlerinde olduğu gibi bugünkü Bulgaristan sınırları içinde yer alan Tuna ve Niş vilayetlerinde de yeni rüşdiyelerin açılması söz konusu olmuştur. Bu bakımdan başta Niş, Silistre, Lofça, Vidin, Rusçuk, Köstendil, Leskofça, ve Sofya'da rüşdiyeler açılmıştır.³²

Medreseden Rüşdiyyeye Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyye Mektebi

Osmanlı'da eğitim faaliyetleri vakıflar vesilesiyle görülmüştür. Bu amaçla birçok vakıf kurulmuştur. Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa ibn Hacı Hüseyin tarafından 1763 yılında kurulan ve zamanla genişletilen vakıf³³ da bu cümledendir. Sofya'nın Debbâğ Fakih Mahallesi'nde kâin ve tüccâr taifesinden olduğu anlaşılan Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa, mekteb ve medrese hizmetlerini de ihtivâ eden bir vakıf kurmuştur. Vâkıf, 1763 senesinde altı bab dükkanını ve 60.000 akçesini, 1777'de vakfına zeyl³⁴ yaparak bir bab değirmenini, bir bab ahırını, üç bab dükkanını, 24.000 akçeyi ve son olarak 1780 yılında ise 5.000 gurusunu³⁵ vakfetmiştir. Tüm bu evkaftan hasıl olan gelir ile Sv. Georgi Kilisesi 1763'te camiye tebdil edilmiş ve burası Kuruçeşme Camii olarak tesmiye edilmiştir. Bane Camii'nde öğle namazını müteakib bir şeyhü'l-kurrâ vesilesiyle talebeye Kur'ân-ı Kerim talim edilmiştir. Sofya'nın Osmanlı Köyü'nde vâkıfın bakımını üstlendiği Osmanlı Köyü Camii'nin bitişiğinde bir sıbyan mektebi inşa edilmiştir.

Bu çalışmaya konu edilen Sakallızâde Medresesi ise 1780 yılında inşa edilmiştir. Buna göre, Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa, 1780 senesinde vakfına yapmış olduğu zeyl ile Sofya'da Çelebi Camii Mahallesi'nde saat yakınında günlük 2 akçe kira ile elinde bulunan arsa üzerine inşa etmiş olduğu 10 hücre, derslane ve kurrâhaneyi içeren

³⁰ Şimşir 1988, s. 32.

³¹ Mercimek 2019, s. 72-75; Tuğrul 2020, s.189-200.

³² Altnova 2010, s. 111-115.

³³ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).

³⁴ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 76, Sıra: 40 (1191/1777).

³⁵ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 154-155, Sıra: 100 (1195/1780).

Sakallızâde Medresesi'nin müderrisi tayin olunan Hacı İbrahim Efendi'ye haftada beş gün ders vermesi mukabilinde günlük 60 akçe, haftada beş gün Kur'ân-ı Kerim talim etmek üzere istihdam edilen hâfıza günlük 60 akçe tahsis etmiştir. Medresede bulunan 10 adet hücrenin her birinde ikişer talebenin sâkin olmasını ve bu talebelerin her birine günlük 4 akçe istihkak ayrılması istenmiştir. Ayrıca bu talebelere ücreti mukabilinde muhtelif vazifeler de verilmiştir. Bir talebeye medresenin aydınlatma ve su işlerini görmesi mukabilinde günlük 4 akçe, bir başka talebeye bevvallık vazifesi mukabilinde yevmî 6 akçe tahsis edilmiştir. Medresenin aydınlatma masrafı için günlük 6 akçe, mukata'a-i zemini için günlük 2 akçe ve tamir ve termim işleri için yevmî 20 akçe tahsis edilmiştir. Vakfın tevliyeti için ise günlük 12 akçe ayrılmıştır.

Medresenin 1804 senesinde faal olduğu, Kur'an-ı Kerim talimi vazifesini icra eden Ahmed Efendi'ye Sofya Kadısı tarafından verilen hizmet beratından anlaşılıyor. Buna göre Ahmed Efendi 20 yıldır beratsız olarak yürütmüş olduğu bu vazifeyi artık beratlı olarak yürütecektir. Bu vazife karşılığında ise kendisine günlük 60 akçe tahsis edilmiştir.³⁶ Bu tayinden yaklaşık üç ay sonra ise medresenin müderrisinin vefat etmesi üzerine -ki bu şahsın üç ay evvel berat alan şahıs olması kuvvetle muhtemeldir-merhumun oğlunun bu vazifeye atanmasının talep edildiği i'lâm şeyhülislama gönderilmiştir. Bu tarihten yani 1804 yılının sonlarından 1858 yılına kadar Sakallızâde Medresesi ile ilgili arşivlerde herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Anlaşılan Şeyhülislam tarafından yeni atama talebi uygun görülmemiş ve ayrıca bir atama da yapılmamıştır. 1858 yılına gelindiğinde Sofya'da Sakallızâde Medresesi'nin âtil halde bulunduğu ve bunun rüşdiyeye tebdil edilmesi kararı alınmıştır.³⁷

Bir başka belgede ise Sakallızâde Medresesi'nin geçici olarak rüşdiye ittihaz bulunduğu ve bu durumun yeni bir rüşdiye binası inşa olunana kadar devam edeceği belirtilmiştir.³⁸ Bu noktada bir vakıf binanın şartının tebdil edilmiş olması mümkün müdür sorusu akla gelmektedir. Bu hususu üç veçheden ele almak mümkündür. Birincisi vakıf binanın kalıcı olarak tebdil edilip edilmediği hususudur. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vakıf binanın yeni bir rüşdiye binası inşa olunana kadar geçici olarak rüşdiye mektebi ittihaz olunmuştur. Dolayısıyla tamamen başka bir şeye dönüştürme söz konusu değildir. İkincisi vakıf binanın mülkiyetinin satılması ya da Evkaf Nezareti'nin elinden çıkarılması söz konusu değildir. Burada Evkaf Nezareti'ne ait bir binanın geçici olarak Maarif Nezareti'ne tahsisi söz konusudur. Üçüncü ve son olarak ise vakıf binanın finnihaye aslı vazifesini sürdürüyor olmasıdır. Yani eğitim amacıyla kurulan Sakallızâde Medresesi'nin zamanla âtil hale gelmesi ve bunun üzerinde geçici surette rüşdiye mektebi ittihaz olunması mevzu bahistir. Tüm bunlardan hareketle devlet aklının ve bürokrasinin sağlıklı bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır.

6 Ekim 1858 Çarşamba günü Sakallızâde Mektebi'nde ilk rüşdiye eğitimi başlamıştır. 9 Ekim 1858 Cumartesi günü ise Mehmed, İbrahim Beri ve Molla İbrahim

³⁶ BOA, C.MF.00002.00084.001.

³⁷ BOA, A.]MKT.MHM.00141.00078.001; A.]MKT.MHM.00143.00002.001; A.]MKT.MHM.00146.00023.001.

³⁸ BOA, A.]MKT.MHM.00758.00073.001.

Efendiler Sofya Mekteb-i Rüşdiyesi'nin ilk muallimleri olarak tayin olunmuşlardır.³⁹ Mehmed Efendi'ye aylık 300 gurus diğer muallimlere ise aylık 100'er gurus tahsis edilmiştir. ⁴⁰ 3 Nisan 1859 tarihli bir belgede Rumeli'deki rüşdiye ve sıbyan mektebi faaliyetlerinin Üsküb Valisinin mihmandarlığında gerçekleştirildiği ve bundan ötürü de kendisinin taltif ve yenilerinin açılması noktasında teşvik edildiği görülmektedir.⁴¹

Sofya Rüşdiye Mektebi'nin geçici binasında eğitimin rutin bir şekilde devam ettiği ve tedris olunan talebenin imtihanlarının 14 Şubat 1862'de "Bosna-i Mübareke'de" icra edildiğine dair belgede bu esnada mektebin ihtiyacı olan 90 adet kitabın mektebe gönderildiği kaydedilmiştir.⁴² İcra edilen bu sınavın yaklaşık bir sene sonra onaylandığını belirten mazbata mektep yetkililerine gönderilmiştir.⁴³ Mektebin belirli aralıklarla kitap ihtiyacının karşılanması için merkezle irtibat kurduğu ve bu taleplerin karşılandığı görülmektedir.⁴⁴ Öyle ki neredeyse her sene rüşdiye için kitap talep edilmiştir. Kitap taleplerinin karşılanması adına muallim ve talebelerin Sofya'da bulunan Maarif Kütüphanesi'ne yönlendirilmiştir.⁴⁵ Kitap alışverişi o denli yoğundu ki bazı muallimler kitapların teslim edilmediğini iddia edebilmişlerdir. Ancak devlet bu iddianın peşini bırakmamış ve iddia sahibi muallimin selefine durumu sormuş ve kitapların teslim edildiğini doğrulamıştır. Neticede Sofya Rüşdiyesi muallimi ikaz edilmiştir.⁴⁶ Farklı mahallerde bulunan rüşdiyeler arasında irtibatın faal olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Ezine Rüşdiyesi'nde bulunan bazı haritaların Sofya Rüşdiyesi tarafından talep edilmesi ve bunların gönderilmiş olması kurumlar arası irtibatın etkin olduğuna işaret eder.⁴⁷ Ayrıca 1872 yılında rüşdiye muallimlerinden bir kişinin bir risale kaleme alması ve bunun rüşdiyede okutulmak üzere tab edilmesini istemiştir. Ancak bu talep uygun görülmemiştir. Nitekim eser Maarif Nezareti'nde incelenmiş ve talebeye fayda sağlamayacağına dair görüş bildirilmiştir. Buna karşın muallimin bu risalesini kendi imkânlarıyla tab ettirmesinde bir mahsur olmadığı kendisine bir dilekçeyle bildirilmiştir.⁴⁸

1875 yılına gelindiğinde Priştine Rüşdiyesi'nde muallimlerinden birinin Sofya Rüşdiyesi'ne muallim-i evvel olarak tayin olunmak istemesine verilen cevapta bu kadronun dolu olduğu kendisine bildirilmiştir.⁴⁹ Tevafuk, 7 Temmuz 1875 tarihli bir belgede Sofya Rüşdiyesi muallim-i evveline hitaben Priştine Rüşdiyesi'ne muallim olarak gitmesi icbar edilmiştir. Anlaşılan Sofya Rüşdiyesi'nde muallim olmak o dönemde ayrıcalık ihtiva etmiştir. Aynı yıl Sofya Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli maaşına zam

³⁹ BOA, A}MKT.NZD.00265.00079.001.

⁴⁰ BOA, A}MKT.MHM.00758.00073.001.

⁴¹ BOA, A}MKT.MHM.00155.00056.001.

⁴² BOA, A}MKT.NZD.00399.00086.001.

⁴³ BOA, A}MKT.NZD.00470.00035.001 (14.8.1279/4.2.1863).

⁴⁴ BOA, MF.MKT.00004.00101.001 (4.7.1289/7.9.1872).

⁴⁵ BOA, MF.MKT.00008.00178.001 (17.12.1289/15.2.1873); MF.MKT.00023.00093.001 (24.11.1291/2.1.1875).

⁴⁶ BOA, MF.İBT.00008/64 (29.11.1292/27.12.1875).

⁴⁷ BOA, MF.İBT.00002/65 (29.10.1289/30.12.1872).

⁴⁸ BOA, MF.İBT.00001/57 (29.01.1289/8.1872).

⁴⁹ BOA, MF.İBT.00005/4 (10.1.1292/16.2.1875).

yapılmasını istemiş olacak ki bu talebine müsbet bir cevap alamamıştır. Ancak dilerlerse ahalinin inayetiyle maaşına katkı yapılabileceği kendisine bildirilmiştir. Bu da göstermektedir ki her ne kadar maarifin tevhidî amaçlansa da vakıf kültürünün etkinliği devam etmiştir. Malumdur ki vakıf mekteb ve medreselerde görev yapan muallim ve müderrisler kendi vakıflarından maaş aldıkları gibi aynı zamanda farklı vakıflardan da gelir elde edebiliyorlardı.

Sonuç olarak Sakallızâde Medresesi'nin âtıl hâle gelmesiyle rüşdiyeye tebdil edilmesi, modern eğitim sistemine geçişte bir zorunluluk ve aynı zamanda uyum sürecinin tedavülde olduğuna işaret eder. Arşiv belgelerinden yansıyan durum bu geçişin suhuletle ve uyum içerisinde gerçekleştiğidir. Eğitim-Öğretim sürecinin başlangıcında, muallimlerin atanmasına, müfredatın oluşmasından araç-gereçlerin tedarikine ve maaşların ödenmesine tüm idârî ve ilmî meseleler merkezî idârenin riyâsetinde işler hâle getirilmiştir.

Sofya Rüşdiye Mektebi 6 Ekim 1858 yılında Sakallızâde Vakfı'na ait bir medrese binasında başladığı eğitim hayatına 19 Ocak 1876 yılından itibaren yeni binasında devam etmiştir.⁵⁰ Geçici binada yaklaşık 18 yıllık bir eğitim-öğretim faaliyeti sürdürülmüştür. Bir rüşdiye mektebinin 18 yıl gibi uzun sayılabilecek bir sürede tamamlanmış olması Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma dair ipuçları sunmaktadır. Bu gecikmenin devletin içinde bulunduğu iktisadî bunalımdan mı yoksa eğitim faaliyetlerinin merkezileştirilerek vakıf kurumunun etki alanından çıkarılmasından mı kaynaklandığı bu çalışmanın kapsamını aşan bir sorudur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki iktisadî, lojistik ve teknolojik imkânların çok kısıtlı olduğu dönemlerde Osmanlılar tüm bu faaliyetleri vakıf kurumu ile icra etmiştir. Özellikle Batı ile kıyaslandığında yapıların inşa süresinin Osmanlı'da çok kısa olduğu görülmektedir.⁵¹ Dolayısıyla vakıf müessesesinin etkinliğini yitirdiği eğitim alanında faaliyetlerin yavaşladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir yandan yeni binada eğitim faaliyetleri devam ederken diğer yandan ise mektebin muhtelif ihtiyaçlarının giderildiği ve bu ihtiyaçların başında da kitapların geldiği görülmektedir.⁵²

Tarihler 30 Ekim 1877'yi gösterdiğinde meşhur 93 Harbi nedeniyle Sofya Rüşdiye Mektebi geçici olarak hastaneye çevrilmiş ve mektepte bulunan talebe ve muallimler münasip bir yere nakledilmiştir.⁵³ Dünya ve Osmanlı tarihi açısından çok mühim kırılmayı işaret eden bu savaş neticesinde Sofya şehri, Osmanlı hakimiyetinden çıkarak bağımsız Bulgar Prensiğinin hakimiyetine geçmiştir. Bundan sonraki süreçte Sofya Rüşdiye Mektebi'nin işleyişine dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Elde olan belgelere

⁵⁰ BOA, MF.MKT.00033.00055.001 (22.12.1292/19.1.1876). Sakallızâde Medresesi'nde geçici olarak hizmet verildiği yukarıda belirtilmişti. Bahsi geçen yeni binanın Sofya Rüşdiye Mektebine tahsis edildiği Tuna Vilayet Salnamelerinde görülür. Buna göre 1871, 1872 ve 1873 tarihli salnamelerde Sofya'da bir rüşdiye mektebinin olduğu dolayısıyla yeni yapılan binanın ikinci bir rüşdiye mektebi değil halihazırda var olan rüşdiye mektebinin yeni binası olduğu anlaşılmaktadır.

⁵¹ Mazower 2013, s.60.

⁵² BOA, MF.MKT.00045.00009.001 (29.10.1293/25.1.1876); MF.İBT.00009/62 (13.11.1293/30.11.1876).

⁵³ BOA, MF.İBT.00011/115 (22.10.1294/30.10.1877).

göre mektepte gayrimüslim çocukların eğitim görmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bir başka belgede ise Sofya Rüşdiye Mektebi ile ilgili yazışmaların Hariciye Nezaretleri vesilesi ile yürütüldüğü görülmektedir. Buna göre Bulgar hükümetince, mektep hocası Hüseyin Avni Efendi'nin maaşından vergi alınması üzerine Osmanlı hükümeti buna son verilmesi minvalinde bir yazı kaleme almıştır.⁵⁵ 93 Harbi neticesinde Sofya'nın dolayısıyla Sofya Rüşdiye Mektebi'nin elden çıkması mektep faaliyetlerinin kesintiye uğradığına ve mektebin amacı dışında kullanıldığına işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Bulgar Komitacıları'nın toplantı alanı haline geldiği anlaşılan mektepte, komitacıların isyanı finanse etmek amacıyla para topladıkları görülmüştür.⁵⁶

Çok yakın zamana kadar Osmanlı hakimiyetinde olan Sofya'nın elden çıkışıyla şehirdeki birçok faaliyette olduğu gibi eğitim faaliyetlerinde de kesintiler söz konusu olmuş buna rağmen rüşdiyede Müslüman ahalinin eğitime devam ettiği, rüşdiye vesilesi ile Osmanlı ile Bulgar Prenslığı arasındaki münasebetlerin hariciye nezaretleri düzeyinde kurulduğu ve Osmanlı'nın rüşdiye vesilesi ile Bulgarlara müdahale ettiği anlaşılmıştır. Bu durum Osmanlı'nın hakimiyetinden çıkan bölgelerdeki Müslüman tebaa ile irtibatını devam ettirdiği ve onların hukukunu muhafaza etmeye gayrettiği görülmüştür.

Sonuç

Osmanlı devlet geleneğinin önemli bir niteliği de eğitime göstermiş olduğu daimi ihtimamdır. Bu ihtimam neticesinde devletin himayesi, teşviği ve denetimi altında köklü bir eğitim geleneği teşekkül etmiştir. Mekece Vakfı'ndan başlayan Osmanlı eğitim geleneği İznik ve Bursa medreseleri ile sürdürülmüş, Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri ile de her bakımdan en üst seviyeye ulaştırılmıştır. Ezmanın tagayyürü ile zuhur eden icaplara mütenasip değişiklikler, köklü olsalar bile uygulanmış ve eğitim sisteminin etkinliği son dönemlere kadar muhafaza edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Avrupa ile gerek askerî gerek siyâsî gerekse kültürel açılardan karşı karşıya gelişi beraberinde yeni toplumsal düzenlemeleri gerektirmiş, devlet de bu alanda yeni kararlar almıştır. Bu bakımdan eğitim önemli bir alan olarak görülmüş, eğitimin gerek sistem gerekse fizikî alanlardaki değişimine önce askerî ardından sivil alanlarda devam edilmiştir. Sivil eğitim kademelendirilerek merkezî idârenin denetimi altında kurumsallaştırılmış, yeni ders kitapları, yeni binalar ve yeni öğretmen kadrosuyla Osmanlı Devleti'nin şehirlerinde yaygınlaştırılmıştır.

Eğitimin öncelikli hale getirilmesi bakımından fizikî yeterliliğe bakılmaksızın rüşdiye okulları kurulmaya başlanmış, bunun için yerel imkânlar seferber edilmiştir. Eğitim sisteminin tesisinde finansman kadar fizikî yapı problemi de yaşanmış, ancak bu türlü engeller eğitimin yaygınlaşmasına mâni olamamıştır. Sorunun çözümü için tüm imkânların kullanımı yoluna gidilmiş, âtil vaziyette olan binalar, tamire muhtaç yapılardan istifade edilerek süratle çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Kimi zaman

⁵⁴ Mektep talebesi Stoyanof Pofçof'un ailesinden izinsiz Edirne ve İstanbul'a geldiği ve kendisinden haber alınmamıştır (BOA, DH.MKT.02035.00044.001 (6.6.1310/26.12.1892).

⁵⁵ BOA, HR.SFR.04.04.00293.00006.001 (28.6.1313/16.12.1895).

⁵⁶ BOA, HR.SFR.1.00143.00063.001 (5.1.1324/1.3.1906).

yerel halkın talep ve yardımları kimi zaman da merkezî idârenin destek ve önceliği ile rüşdiye okulları Osmanlı Devleti tarihinde yaygınlaştırılmıştır.

Sofya Rüşdiyesi, yukarıda genel çerçevesi çizilen önceliğin somut örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Bir Rumeli şehri olan Sofya'da halkın eğitimine önem gösterilmiş, mevcut imkânlardan faydalanılarak süratle okullaşma yoluna gidilmiştir. Kullanıma uygun yapı bulunamadığından ilkin bir vakfın gayrimenkulü olan Sakallızâde Medresesi okul için kullanılmış, rüşdiye yeni yapılan binasına taşınmıştır. Sakallızâde Medresesi'nin kurulduğu 1763 yılından rüşdiyeye dönüştüğü 1858 yılına kadarki 95 yıllık süreçte geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm ve akabinde metruk hale gelişi araştırmaya muhtaç bir konudur. Bunun yanı sıra rüşdiyenin yeni binasına taşınmasından sonra medrese binasının ne hale geldiği ve hangi amaçla kullanıldığı merak konusudur. Henüz arşivlerde bu soruların cevabına dair belge tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmeyle birlikte merkezileşme çabaları birçok alanda kendisini göstermiştir. Bunun en yoğun hissedildiği ve sorunların baş gösterdiği alan ise eğitim olmuştur. Vakıf sisteminin yerinde ve merkezî bütçeye yük olmadan çözdüğü eğitim meselesi merkezî devlet için önemli bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Nitekim ilk dönemlerde eski vakıf binalarının kullanılması, yerel imkânların seferber edilmesi ve yerel halktan yardım talep edilmesi gibi uygulamalar bunun göstergesidir. Görünen o ki eğitimde merkezileşme çabaları sancılı bir seyir izlemiştir.

Hulasa, Osmanlı eğitim sistemi vakıf sisteminin sunmuş olduğu esnek yapı, finansman ve organizasyon imkânı sayesinde varlığını klasik dönemden modern döneme etkili bir şekilde devam ettirmiş, modern döneme geçişte vakıf müessesesi marifetiyle inşa edilen binalar eğitim alanında hizmetlerini devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin çözüm odaklı, değişim ve gelişime açık yaklaşımı birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da modernleşmeyi her ne kadar sancılı olsa da mümkün kılmıştır.

Osmanlı devletinin eğitim sistemi özellikle son dönem itibarıyla her zaman başarısızlığıyla gündeme getirilmektedir. Osmanlı devletinin son döneminde eğitim sisteminde yapmış olduğu köklü dönüşümün başarısı değerlendirilirken geniş projeksiyondan bakmak yöntem olarak daha doğru olacaktır. Zira eğitim sisteminde yapılan değişikliklerin neticeleri uzun yıllar sonra semeresini vermektedir. Unutulmamalıdır ki Modern Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar bu eğitim sisteminin mahsulüdür. Bu olgu Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemindeki sürekli başarısına dair önemli bir bulgudur. Vakıf kurumu bir medeniyetin kurucu unsuru ve taşıyıcı olarak yüzyıllarca etkili varlığını sürdürmüştür, bu durum şüphesiz vakıf sisteminin adaptasyon kabiliyetinin ve Osmanlı'nın vakıf sisteminden istifade etmekteki becerisinden kaynaklanmaktadır. Modern Türkiye Cumhuriyeti birçok alanda olduğu gibi eğitim sistemi bakımından da Vakıf medeniyetinin kalıtsal niteliklerini haizdir. Bu bakımdan eğitimin özelleşmesi ve millî eğitim sisteminde yapılan değişikliklerde bu kalıtsal nitelikler göz ardı edildikçe arzu edilen başarıyı gösteren bir eğitim sisteminin ortaya konulmasını muhal görünmektedir.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Vesikaları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 76, Sıra: 40 (1191/1777).

VGMA, Defter: 627, Sayfa: 154-155, Sıra: 100 (1195/1780).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, C.MF.00002.00084.001.

BOA, A.]MKT.MHM.00141.00078.001

A.]MKT.MHM.00143.00002.001

A.]MKT.MHM.00146.00023.001.

BOA, A.}MKT.MHM.00758.00073.001.

BOA, A}MKT.NZD.00265.00079.001.

BOA, A}MKT.MHM.00155.00056.001.

BOA, A}MKT.NZD.00399.00086.001.

BOA, A}MKT.NZD.00470.00035.001 (14.8.1279/4.2.1863).

BOA, MF.MKT.00004.00101.001 (4.7.1289/7.9.1872).

BOA, MF.MKT.00008.00178.001 (17.12.1289/15.2.1873)

MF.MKT.00023.00093.001 (24.11.1291/2.1.1875).

BOA, MF.İBT.00008/64 (29.11.1292/27.12.1875).

BOA, MF.İBT.00002/65 (29.10.1289/30.12.1872).

BOA, MF.İBT.00001/57 (29.01.1289/8.1872).

BOA, MF.İBT.00005/4 (10.1.1292/16.2.1875).

BOA, MF.MKT.00033.00055.001 (22.12.1292/19.1.1876).

BOA, MF.MKT.00045.00009.001 (29.10.1293/25.1.1876)

MF.İBT.00009/62 (13.11.1293/30.11.1876).

BOA, MF.İBT.00011/115 (22.10.1294/30.10.1877).

BOA, DH.MKT.02035.00044.001 (6.6.1310/26.12.1892).

BOA, HR.SFR.04.04.00293.00006.001 (28.6.1313/16.12.1895).

BOA, HR.SFR.1.00143.00063.001 (5.1.1324/1.3.1906).

b. Araştırma Eserler

- Altınova 2010 Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baltacı 1976 Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Baltacı 2004 Cahit Baltacı, "Osmanlılar'da Mektep", *TDVİA*, C. 29, s.6-7.
- Beydilli 1995 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Bilecik 2015 Gülberk Bilecik, “Sofya’da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimari Eserleri”, *Yeni Türkiye Rumeli Balkanlar Özel Sayısı*, C. II, Ankara, s.1916-1926.
- Bilge 1984 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Bozdemir 1991 İbrahim Bozdemir, *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çelebi ty Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yayınevi, İstanbul.
- Doğanay Kaya 2011 Fatma Doğanay Kaya, *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- Evered 2012 Emine Ö. Evered, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform, and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, London, New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Findley 1996 Carter Vaughn Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul.
- Hızlı 1997 Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa.
- İhsanoğlu 2001 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)”, *Belleten*, LXIV/240, s.541-582.
- İpşirli 1989 Mehmet İpşirli “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Belleten*, C. 53, S. 207-208, s.679-708.
- İpşirli 2003 Mehmet İpşirli, “Osmanlı Dönemi Medrese”, *TDVİA*, C. 28, s.327-333
- İskit 1943 Server Rifat İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Tan Basımevi, İstanbul.
- İzgi 1997 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul.
- Koçer 1974 Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul.
- Kodaman 1988 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Koyuncu 2006 Aşkın Koyuncu, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM* 20, s.197-243.
- Kütükoğlu 2000 Mübahat S. Kütükoğlu, *XX: Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara.
- Lekesiz 1989 Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mazower 2013 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Medreseden Rüşdiyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiye Mektebi

- Mercimek 2019 Yunus Mercimek, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sofya*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nohl 2008 Arnd-Michael Nohl, "The Turkish Education System and its History – an Introduction", *Education in Turkey*, ed. Arnd-Michael Nohl, Arzu Akkoyunlu-Wigley, Simon Wigley, Münster: Waxmann Verlag, s.15-48.
- Öztürk 2007 Cemil Öztürk, "Eğitim ve Eğitim Kurumları", *TDVİA*, C. 33, s.565-568.
- Somel 2001 Sina Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden: Brill.
- Somel 2015 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şimşir 1986 Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Taşer 2010 Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuğlacı 1984 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tuğrul 2020 Mehmet Tuğrul, *Balkanlarda Şehir ve Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Tuğrul ve Bulut 2021 Mehmet Tuğrul ve Mehmet Bulut, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2, s.601-633.
- Unat 1964 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara
- Uyanık 2009 Ercan Uyanık, "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler", *Tarih Dergisi*, S. 49/1, s.91-111.
- Ülkütaşır 1965 M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü*, S. 33, s.594-600.
- Ünal 2015 Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

SUMMARY

This research delves into the transformative period of modernization within the Ottoman education system, with a particular focus on the relocation process of Sofia Rüşdiye Mekteb from its initial site at Sakallızade Madrasa. Until modern times, the Ottoman State relied heavily on waqfs to deliver educational services through institutions such as mektebs and madrasas, showcasing a decentralized approach to administration.

During the late reign of Mahmud II, efforts to modernize the education system led to the establishment of rüşdiye mektebs, marking a shift toward a structure resembling modern-day secondary education institutions. This initiative, however, was relatively short-lived. The Tanzimat reforms, spearheaded by Sultan Abdülmecid, introduced a three-stage education system, significantly impacting the widespread adoption of middle schools in the Ottoman State.

The focal point of this research is the Sofia Rüşdiye Mekteb, founded during Abdülmecid's reign. As part of broader school construction initiatives, inactive madrasa buildings, including the Sakallızâde Madrasa, were temporarily repurposed until dedicated facilities could be constructed. This practice of utilizing existing structures underscores the adaptive nature of educational reforms in the Ottoman context.

Drawing from archival documents, this paper explores the intricate process of relocating the Sofia Rüşdiye Mekteb from the Sakallızâde Madrasa. The decision to initiate educational activities in an existing madrasa and later transition to a purpose-built facility reflects the evolving dynamics of educational infrastructure in the Ottoman State during this transformative period. By examining the organizational and logistical aspects of this transition, the research provides valuable insights into the complexities involved in establishing and transitioning educational institutions within the Ottoman context.

The modernization efforts initiated during Mahmud II's late reign set the stage for the establishment of rüşdiye mektebs, representing a departure from traditional madrasa-based education. However, the shift toward a more centralized education system gained momentum under Sultan Abdülmecid, who championed the Tanzimat reforms. The introduction of a three-stage education system, including the emphasis on middle schools, reflected a strategic move toward a more standardized and regulated approach to education.

The case study of Sofia Rüşdiye Mekteb is particularly illuminating. The decision to repurpose the Sakallızâde Madrasa as a temporary location for the newly established institution demonstrates the pragmatic approach taken to address immediate educational needs while awaiting the construction of purpose-built facilities. This practice was not unique to Sofia but was a common strategy across various regions, highlighting the resourcefulness of Ottoman educational planners during this period of transition.

Archival documents provide a nuanced understanding of the decision-making process involved in relocating the Sofia Rüşdiye Mekteb. Factors such as infrastructure requirements, enrollment dynamics, and the availability of funds played pivotal roles in determining the course of action. The transition from the Sakallızâde Madrasa to a purpose-built facility underscores the commitment to providing a conducive and modern learning environment for students.

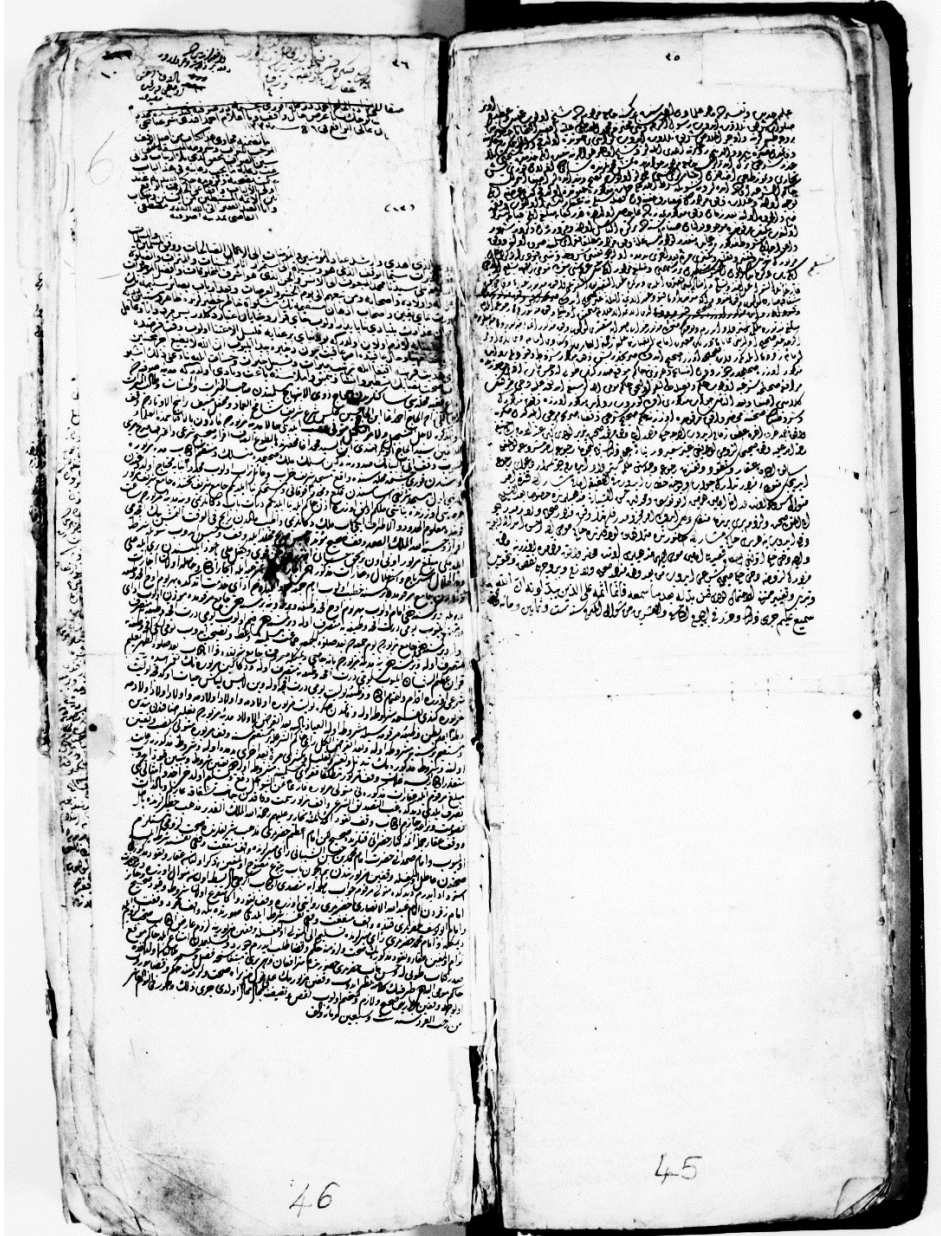
This research contributes to the broader scholarship on Ottoman educational reforms by offering a detailed examination of the organizational and logistical intricacies involved in the establishment and relocation of educational institutions. It sheds light on the pragmatic strategies employed by Ottoman authorities to navigate the challenges of modernization while preserving certain elements of the traditional educational system.

Medreseden Rüşdiyyeye: Sakallızâde Medresesi ve Sofya Rüşdiyye Mektebi

In conclusion, the relocation of Sofia Rüşdiyye Mekteb from Sakallızâde Madrasa provides a microcosm of the larger educational reforms taking place in the Ottoman State during the Tanzimat era. By scrutinizing this case study, the research not only deepens our understanding of the multifaceted nature of educational transitions but also contributes to the broader discourse on the intricate interplay between tradition and modernization in the Ottoman educational landscape.

EKLER

Ek-1 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1763 Tarihli Vakfiyesi

Ek-2 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1777 Tarihli Zeyl Vakfiyesi

Ek-3 Sakallızâde Hacı Ahmed bin Hacı Hüseyin'in 1780 Tarihli Zeyl Vakfiyesi

